

زیارت و خدمتی صادقانه

همایش علمی - پژوهشی

خدمت‌رسانی فرهنگی به زائران حرم رضوی

(مجموعه مقالات)

با پیام

حضرت آیت‌الله مکارم شیرازی

به کوشش

علی‌جان سکندری

(گروه مطالعات فرهنگی زائر)

همایش علمی - پژوهشی خدمت‌رسانی فرهنگی به زائران حرم رضوی (مشهد: ۱۳۸۹)
زیارت و خدمتی صادقانه: همایش علمی - پژوهشی خدمت‌رسانی فرهنگی به زائران حرم رضوی (مجموعه مقالات) / به کوشش علی‌جان سکندری؛ گروه مطالعات فرهنگی زائر. - مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۲.

ISBN 978-964-971-710-4

۴۵۲ ص.

فیپا.

۱. علی بن موسی الرضا علیه السلام، امام هشتم، ۱۵۳ - ۲۰۲ ق. - کنگره‌ها. ۲. علی بن موسی الرضا علیه السلام، امام هشتم، ۱۵۳ - ۲۰۲ ق. - زیارت. ۳. خدمات اجتماعی - جنبه‌های مذهبی - اسلام. الف. سکندری، علی‌جان، ۱۳۴۱ - ب بنیاد پژوهش‌های اسلامی گروه مطالعات فرهنگی زائر. ج. بنیاد پژوهش‌های اسلامی. ج. عنوان.

۲۹۷ / ۲۱۴

۲۲۵-۳۳۷

BP ۴۷ / ۳۵ / ه ۸۷ ۱۳۸۹

کتابخانه ملی جمهوری ایران

بنیاد پژوهش‌های اسلامی
تاسیس ۱۳۳۷ شمسی

زیارت و خدمتی صادقانه

همایش علمی - پژوهشی خدمت‌رسانی فرهنگی به زائران حرم رضوی

(مجموعه مقالات)

با پیام حضرت آیت‌الله مکارم شیرازی

به کوشش علی‌جان سکندری

ویراستار: سیدابوالقاسم موسوی

چاپ اول: ۱۳۹۲/۱۰۰۰ نسخه، وزیری/ قیمت ۱۳۵۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۹۱۷۳۵-۳۶۶

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهش‌های اسلامی: ۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاه‌های کتاب بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد: ۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

نگرشی بر مفاهیم زیارت، گردشگری مذهبی - فرهنگی و چگونگی خدمت‌رسانی به زائران براساس نگرش سیستمی

دکتر محمد قاسمی

● استادیار گروه جغرافیای دانشگاه فردوسی مشهد

مقدمه

مردم به دلایل و انگیزه‌های مختلف به گردش و مسافرت می‌روند، در این میان زیارت و انگیزه‌های مذهبی یکی از قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردش‌ها در سراسر جهان است. در واقع زیارت و گردش‌های مذهبی به قدمت فرهنگ دینی است که در فرهنگ‌های باستانی وجود دارد؛ با نگاهی به تاریخ گذشته در زمینه سفرها و گردش‌های مذهبی به نمونه‌هایی برمی‌خوریم که هر یک به گونه‌ای، قدمت و رواج این شکل از گردشگری را در ملل مختلف نشان می‌دهد؛ برای مثال می‌توان به این موارد اشاره کرد: مراسم مقدس یونانیان باستان به معابد آپلون، زئوس و...^۱ سفرهای ایرانیان باستان به معبد آناهیتا در کنگاور و...^۲

۱ - دورانت، ویلیام جیمز، تاریخ تمدن، ترجمه احمد آرام، ج ۲، ص ۲۰۵-۲۱۵.

۲ - کریستین سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، ص ۲۳۲.

سفرهای مصریان برای دیدار از فراغنه و...^۱ سفرهای هندوها به معابد هندویسم، رودخانه گنگ و...^۲ سفرهای چینی‌ها به معابد تأئویسم و...^۳ سفرهای اعراب قبل از اسلام به مکه و...^۴ سفرهای یهودیان به بیت‌الحرم، معبد سلیمان، اورشلیم و...^۵

زیارت^۶ و گردشگری مذهبی^۷ به مفهوم تخصصی خود (فراتر از وابستگی آن به زمان و اوقات فراغت است)، ریشه در اعتقادات و باورهای مذهبی و ایمان به خدا دارد. حوزه نفوذ این نوع گردشگری سراسر جهان را فراگرفته و با همه اجزا و گونه‌های مختلف آن در متن گردشگری جهانی جای دارد. همچنین رونق و رواج این شکل از گردشگری، تابع ایام خاص مذهبی و نیازمند ساختارهای منحصر و خاص خود است که مرتبط با نحوه مراسم مذهبی و نگرش اعتقادی آن مذهب و دین است. به علاوه کارکردهای این نوع گردشگری با توجه به ساختار خود نسبت به سایر گونه‌های گردشگری شکل خاص خود را دارد، به طوری که فضای جغرافیایی متنوعی را به وجود می‌آورد و مشارکت داوطلبانه، خیرخواهانه و مردمی را به وجود می‌آورد و دسته‌های مختلف مذهبی را به خود جلب می‌کند و در طول سال به‌ویژه در ایام خاص مذهبی، باستانی و اوقات فراغت، انبوه زائران و گردشگران مذهبی - فرهنگی را از اقشار متفاوت اقتصادی

۱ - دورانت، ویلیام جیمز، همان، ج ۱، ص ۲۴۰.

۲ - همان، ص ۴۵۵-۵۹۳.

۳ - رضایی، عبدالعظیم، تاریخ ادیان جهان، ج ۳، ص ۳۳.

۴ - همان، ج ۱، ص ۲۳۹.

۵ - ماله، آلبر و ژول ایزاک، تاریخ ملل شرق و یونان، ترجمه عبدالحسین هژیر، ص ۱۰۹.

۶ - Pilgrimage.

۷ - Religious Tourism.

جامعه به خود جذب می‌کند.

در این راستا مشهدالرضا مدفن مطهر علی بن موسی الرضا علیه السلام، حیات معنوی و مادی خود را در سایه باورهای دینی، مذهبی به دست آورده است. شهر مشهد به عنوان دومین کلان‌شهر کشور علت وجودی، سرشت و شکل‌گیری فضایی و حیات اجتماعی، اقتصادی خود را در پرتو جهان‌بینی و باورداشت شیعه دوازده امامی به اصل امامت و اعتقاد به شهادت علی بن موسی الرضا علیه السلام امام هشتم شیعیان در سال ۲۰۲ یا ۲۰۳ هجری قمری به بعد کسب کرده است.^۱ در واقع همین باورها موجب شده تا در طول سال به‌ویژه در ایام خاص مذهبی (شهادت حضرت رضا علیه السلام، تاسوعا، عاشورا، اعیاد ملی (عید نوروز) و ...) و فصل تابستان (اوقات فراغت) پذیرای گروه بسیاری از زائران و گردشگران با نگرش‌های مذهبی از اقشار متفاوت اقتصادی جامعه (فقیر و غنی) از سراسر مناطق جهان (به خصوص کشورهای همسایه راهی این شهر می‌شوند، به طوری که در دهه گذشته تعداد آن‌ها بین ۱۲ تا ۲۲ میلیون نفر در سال بوده است.^۲ مشهد با وجود بهره‌مندی از آثار گردشگری مذهبی - فرهنگی گرفتار ناپایداری‌های مختلفی نیز هست، از جمله گوناگونی مدیریت‌های گردشگری آستان قدس، میراث فرهنگی، شهرداری، اوقاف و ...، گسستگی و عدم ارتباط دوسویه بین عناصر عرضه (جاذبه‌ها، واحدهای اقامتی، حمل و نقل، تبلیغات، سایر خدمات و ...) در سیستم گردشگری؛ بنابراین، شایسته است که نهادی فرادست متشکل از نهادهای فوق تشکیل شود تا برای برقراری ارتباط هماهنگ اجزا و کارکردهای گردشگری مذهبی - فرهنگی به نفع تقویت و کارایی بیشتر در راستای توسعه پایدار شهر و

۱ - مولوی، عبدالحمید، «آستان قدس رضوی»، دانشنامه ایران و اسلام، ص ۸۹-۹۴.

۲ - اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی، ۱۳۸۸.

منطقه که جدای از کارکرد گردشگری نیست، تلاش و فعالیت کند.

روش تحقیق

در این تحقیق از روش پیمایشی و نیز اسنادی - کتابخانه‌ای استفاده شده است. در واقع برای انجام دادن تحقیق، ابتدا مطالعات اکتشافی از اسناد تاریخی، منابع آماری و... انجام گرفته و سپس با مطالعات میدانی (مشاهده، پرسشنامه و...) فرآیند تحقیق تکمیل شده است. برای تجزیه و تحلیل آمار و اطلاعات به دست آمده، از نرم‌افزارهای موجود رایانه‌ای (SPSS-EXCEL و...) استفاده شده است.

پیشینه تحقیق

پژوهشگران زیادی تألیفاتی را در زمینه زیارت و گردشگری مذهبی نوشته‌اند که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- بوریس وکونیک^۱ در سال ۱۹۹۲ کتابی را با عنوان **گردشگری و مذهب**^۲ تألیف و منتشر کرد. وی در این کتاب به تبیین وابستگی و ارتباط بین گردشگری و مذهب پرداخته است. او همچنین با ارائه نمونه‌های موردی این وابستگی‌ها را به صور مختلف بیان کرده است.

- مایک رایبسون^۳ و پرسبلا بونیفیس^۴ کتاب **گردشگری و تضادهای فرهنگی**^۵ را در سال ۱۹۹۹ تألیف کردند. آن‌ها در این پژوهش با ذکر نمونه‌های موردی از گردشگری فرهنگی در استرالیا، تبت، نپال، ایرلند و... در صدد بوده‌اند

۱- Boris Vukonic.

۲- Tourism and Religion.

۳- Mike Robinson.

۴- Priscilla Boniface.

۵- Tourism ad Cultural Conflicts.

تا تضادهای موجود میان گردشگری را امری طبیعی بر خاسته از تفاوت‌های سرزمینی و فرهنگی قلمداد کنند.

- جعفر جعفری^۱ در سال ۱۹۹۷ در کتاب خود با عنوان گردشگری و فرهنگ^۲ سعی بر آن داشته تا تبیین کند که گردشگری و فرهنگ، یکی از مصداق‌های پارادوکس می‌باشد.

- کوهن^۳ در سال ۱۹۷۱ در کتابی با عنوان زائر و گردشگری^۴ بر آن بوده تا تفاوت‌ها و شباهت‌های زائر و گردشگری را تبیین کند.

- هیتریک^۵ کتابی را در سال ۱۹۹۰ با عنوان گردشگری مذهبی^۶ نوشته و در آن گردشگری مذهبی را با ذکر مثال‌هایی شرح داده است. وی گردشگری مذهبی را از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین اشکال گردشگری‌های حال حاضر در مناطق مختلف دنیا می‌داند و معتقد است که آن نسبت به سایر گردشگری‌ها از کارکرد بیشتری برخوردار است.

هادمن و جکسون^۷ در سال ۱۹۹۲ در کتابی با عنوان زیارت مورمون و گردشگری^۸ بر آن بوده تا ضمن معرفی و تبیین ویژگی‌های زائران - مورمون‌های در آمریکا به تأثیرات گردشگری آن‌ها بر روی محیط پردازد.

۱- J.Jafari.

۲- Tourism and Culture.

۳- E.Cohen.

۴- Pilgrimage and Tourism.

۵- Hitrec. T.

۶- Religious Tourism.

۷- Hudman, L.E and R.H gackson.

۸- Mormon Pilgrimage and Tourism.

- دو سوسا^۱ در سال ۱۹۸۸ در کتابی با عنوان گردشگری به عنوان یک پیامد مذهبی^۲ سعی بر آن داشته تا گردشگری را یک پیامد مذهبی که عمدتاً در کشورهای جهان سوم نمود دارد معرفی کند.

- جیل کامیل^۳ در مقاله‌ای با عنوان گردشگری مذهبی، تجارتی بزرگ^۴ در سال ۲۰۰۰، ضمن تبیین گردشگری مذهبی به عنوان موضوعی ثابت که هم در فرهنگ‌های قدیم و هم جدید وجود دارد، بر گردشگری مذهبی فراتر از تماشا کردن مناظر تأکید می‌کند. او معتقد است در این نوع از گردشگری ما شاهد مشارکت مردم، ظهور عقاید، ایمان آن‌ها و وحدت یک مذهب هستیم که در کارکردهای این شکل از گردشگری نهفته است.^۵

- ماریا دو گریکا موگا پوکاس^۶ مقاله‌ای با عنوان «فاطیما، گردشگری مذهبی در یک شهر مقدس»^۷ نوشته است. وی شهر فاطیما را مرکزی برای گردشگری توصیف می‌کند که رشد قابل توجهی داشته و معمولاً گردشگران و زائران با اهداف متفاوتی برای زیارت یا سیاحت به آنجا سفر می‌کنند.^۸

زیگموند کنیزسویکی^۹ در مقاله‌ای با عنوان «جنبه‌های گردشگری مذهبی در

۹- De Sousa, D.

۱- Tourism as a Religious Issue.

۲- Jill Kamil.

۳- Religious Tourism As Big Business.

۴- Kamil, ۲۰۰۰:۱-۴.

۵- Maria da Graca Mouga Pocas.

۶- Fatima: Religious Tourism in a Sanctuary-City.

۷- Santos, ۲۰۰۴:۱-۱۲.

۸- Sigmund Knyszewski.

فرانسه^۱ در سال ۲۰۰۴، ضمن اشاره به نقش گردشگری در پیشرفت و توسعه بسیاری از کشورها، گردشگری مذهبی را یکی از قدیمی‌ترین شکل‌های گردشگری معرفی می‌کند و به تبیین منافع حاصله از آن با توجه به ویژگی منحصر به فرد خود که مستقیماً با روح انسان سر و کار دارد، پرداخته است.^۲

- لویزا.م. گرات هوس - آمادور^۳ در مقاله‌ای با عنوان «گردشگری مذهبی در مکزیک»^۴ به شرح مکان مذهبی به نام «تیبیاس»^۵ در مکزیک پرداخته که هر سال در دوازدهم دسامبر، هزاران نفر برای زیارت به آن مکان مسافرت می‌کنند و منافع اقتصادی زیادی را نصیب آن منطقه می‌کنند.^۶

مفهوم زیارت و گردشگری مذهبی - زیارتی

زیارت^۷ به مراسم خاص، اعمال دینی - مذهبی، طواف و ... گفته می‌شود که زائر^۸ یا زائران^۹ بر اساس باورهای اعتقادی خود معمولاً در مسافرت‌های معنوی در زمان‌های خاص، در مکان‌های مقدس برگزار می‌کنند. انگیزه مسافرت آن‌ها، فقط انجام امور مذهبی به قصد قربت است و زمان مسافرت و مدت اقامت آن، تابع اوقات فراغت نمی‌باشد، بلکه از ایام خاص مذهبی تبعیت می‌کند و ریشه در

۹- Aspects of Religious Tourism in France.

۱- Knyszewski, ۲۰۰۴:۱-۸,

۲- Louisa. M. Great House-Amador.

۳- Religiois Tourism in Mexico.

۴- Tepeyac.

۵- Greathouse, ۲۰۰۱:۱-۱۶.

۶- pilgrimage.

۷- pilgrim.

۸- pilgrims.

اعتقادات دینی - مذهبی دارد. به عبارتی دیگر زائر و زائران به افرادی گفته می‌شود که فقط با انگیزه‌های مذهبی سفر می‌کنند. این افراد مؤمنان و معتقدان مذهبی هستند که براساس آموزه‌های دینی که آموخته‌اند به اماکن مقدسه برای انجام فرایض دینی - مذهبی، قربت به خدا، زیارت قبور امامان و رهبران مذهبی، شفاعت، ادای نذر، ثواب، شفا، پاک شدن از گناه و... مسافرت می‌کنند.

نوع دیگر مسافرت مذهبی، گردشگری مذهبی^۱ می‌باشد که گردشگران مذهبی،^۲ افرادی هستند که ضمن انجام زیارت و شرکت در مراسم مذهبی از مکان‌های دیگر گردشگری نیز دیدن می‌کنند و به عبارتی دیگر، اهداف مسافرت آن‌ها چند منظوره^۳ با اولویت زیارت است. اگرچه این دو دارای مشترکات یکسانی، همانند سفر موقتی، داوطلبانه، جابجایی و... هستند؛ اما دارای تفاوت‌هایی نیز می‌باشند و براساس گرایش‌های فکری، مدت زمان اقامت، اوقات فراغت، درآمد و... انگیزه‌های گردشگری و بازدیدهایی که انجام می‌دهند به گردشگری مذهبی - فرهنگی^۴ تمایل پیدا می‌کند.^۵

به دلیل کمبود داده‌های اطلاعاتی و آماری امکان اندازه‌گیری جریان‌های گردشگری مذهبی در سطح ملی و جهانی وجود ندارد و تنها براساس ارقامی که مراکز مذهبی جمع‌آوری کرده‌اند، گردشگری مذهبی ۲۶ درصد از کل جریان‌های گردشگری جهان را تشکیل می‌دهد که اهمیت زیاد و تعمق بیشتر در این زمینه را می‌طلبد.^۶

۹- Religious Tourists.

۱- Religious Tourists.

۲- Multifunctional.

۳- Religious/Cultural Tourism.

۴- Santos, ۲۰۰۴:۱-۵.

۵ - Greathousej Amador, ۲۰۰۱: ۱-۳/ Vukonic, ۱۹۹۲: ۸۷-۹۱.

مشهد، بزرگ‌ترین کلان شهر جهان اسلام

شهرهای مقدس شهرهایی هستند که علت وجودی، اهمیت، اعتبار، کارکرد و ساختار آن‌ها براساس اعتقادات و باورهای دینی - مذهبی، فرهنگی و... شکل گرفته است. از مظاهر مهم یا نمادهای ریخت‌شناسی این شهرها وجود اماکن مذهبی، همچون آستانه، حرم، بقعه، مزارات شریفه و... می‌باشد. پیروان دین یا مذهب یا فرقه از سراسر جهان بنابر باورهای دینی - مذهبی در طول سال یا ایام خاص به آن شهر برای زیارت یا انجام اعمال مذهبی، جشن‌ها و مراسم عبادی و... مسافرت می‌کنند.^۱

مشهد جزو شهرهای مقدس جهان است که سرشت، حیات و شکل‌گیری فضایی و زندگی اجتماعی - اقتصادی آن کاملاً تحت تأثیر عامل مذهبی - فرهنگی است. این شهر در سال ۱۳۸۵ با وسعتی حدود ۲۹۵ کیلومتر مربع^۲ و تعداد ۲۴۲۷۳۱۶ نفر جمعیت،^۳ دومین کلان‌شهر کشور به شمار می‌رود و بزرگ‌ترین کلان‌شهر گردشگری مذهبی - فرهنگی جهان اسلام است که در دهه گذشته بین ۱۲ تا ۲۲ میلیون زائر و گردشگر را جذب کرده است.

جدول تعداد جمعیت و رتبه مهم‌ترین شهرهای مذهبی جهان اسلام

رتبه	سال	جمعیت	شهر
۳	۲۰۰۴	۱۲۹۴۱۶۷	مکه
۲	۲۰۰۶	۱۳۰۰۰۰۰	مدینه
۵	۲۰۰۳	۵۷۲۳۰۰	کربلا
۴	۲۰۰۳	۵۸۵۶۰۰	نجف

۱- ICEP, ۱۹۹۷:۳۰.

۲ - شهرداری مشهد، معاونت معماری و شهرسازی، ۱۳۸۷.

۳ - www.sci.org

۱	۲۰۰۷	۲۴۲۷۳۱۶	مشهد
۶	۲۰۰۳	۲۰۱۷۰۰	سامرا

عناصر عرضه در سیستم گردشگری برای خدمت‌رسانی به زائران

لیپر، گان، هولدن، کاسپار، تایلر و... هر یک به گونه‌ای عناصر و عوامل مؤثر بر سیستم گردشگری را تشریح کرده‌اند؛ سازمان جهانی گردشگری عوامل عرضه در سیستم گردشگری را چنین برمی‌شمرد: جاذبه‌ها (جاذبه‌های طبیعی، فرهنگی - تاریخی و انسان‌ساخت)، محل اقامت و پذیرایی (هتل‌ها، هتل‌ها، هتل آپارتمان‌ها، مهمان‌پذیرها، رستوران‌ها و...)، خدمات و تسهیلات گردشگری (آژانس‌ها و دفاتر خدمات مسافرتی، خرید، امور بانکی، مبادله ارز، خدمات و امکانات پستی و پزشکی و...)، حمل و نقل (هوایی، زمینی و دریایی)، تأسیسات زیربنایی (آبرسانی، برق‌رسانی، بهداشت، فاضلاب، دفع زباله و مخبرات) و عناصر سازمانی (عناصر ساختار گردشگری، شکل‌ها، اصناف و...)^۱.

نمودار عناصر سیستم گردشگری

در واقع بخش عرضه در سیستم گردشگری هر مکان، متأثر از عناصر و عوامل داخلی (ساختار درونی سیستم) و عوامل خارجی (عوامل محیطی - بیرونی سیستم اعم از فرصت‌ها و تهدیدها) است. تأثیر هر یک از این عناصر و بخش‌ها بر پویایی سیستم گردشگری حائز اهمیت می‌باشد و اختلال در هر یک از آن‌ها آثار زیان‌باری را در کل سیستم گردشگری ایجاد می‌کند. در عرصه رقابت جهانی زمانی می‌توانیم موفق باشیم که این عناصر، روابط مکمل را با یکدیگر داشته باشند و بخش‌های مختلف گردشگری ضمن پویایی و برخورداری از استاندارد لازم در راستای کلیت گردشگری قرار گرفته باشند.^۱

اینک عناصر عرضه در سیستم گردشگری مشهد الرضا را بررسی می‌کنیم:

۱- منابع و جاذبه‌های گردشگری

مشهد علاوه بر منابع و کارکردهای زیارتی - مذهبی و فرهنگی خود، دارای منابع و جاذبه‌های مختلف گردشگری دیگری با کارکردهای گوناگون فرهنگی - تاریخی، فرهنگی - تفریحی، تاریخی - طبیعی و... است؛ چنانچه هریک از آن‌ها در جریان گردشگری قرار گیرد، می‌تواند آثار اقتصادی و فرهنگی قابل توجهی بر شهر و منطقه ایجاد کند. از مجموعه ۸۶ جاذبه شهر، تعداد ۳۳ جاذبه (۳۸/۳۷ درصد) داخل شهر مشهد بوده که از این تعداد، آستان قدس رضوی با ۲۴/۲۴ درصد، شهرداری، میراث فرهنگی و اوقاف هرکدام با ۴ جاذبه (۱۲/۱۲ درصد)، مدیریت‌های اشتراکی بین سازمان‌ها (۹/۰۹ درصد)، آموزش و پرورش، محیط

زیست، بنیاد شهید، نیروی انتظامی و... هر کدام مدیریت بین ۱ تا ۲ جاذبه شهر مشهد را عهده‌دار بوده‌اند.^۱

با وجود این، اهمیت کارکرد مذهبی - فرهنگی شهر مشهد به سبب وجود مرقد مبارک امام رضا علیه السلام موجب تأسی‌پذیری و رونق اقتصادی سایر جاذبه‌های گردشگری بیلاقی - تفریحی، تاریخی، تجاری و... شهر و پیرامون آن شده است؛ به طوری که اغلب جاذبه‌های گردشگری شهر و پیرامون آن، اعم از جاذبه‌های طبیعی، تاریخی، فرهنگی، تفریحی، مذهبی و... کارکرد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی خود را مدیون کارکرد و نقش جاذبه بنیادین شهر؛ یعنی حرم مطهر امام رضا علیه السلام هستند. در حال حاضر منابع اصلی و مهم گردشگری شهر مشهد، عمدتاً مذهبی - فرهنگی است که اقتصاد شهر و منطقه را تحت تأثیر کارکرد خود قرار داده است. متأسفانه از تعداد اندکی از منابع و جاذبه‌های گردشگری شهر استفاده و بهره‌برداری فرهنگی و اقتصادی می‌شود که می‌توان با برنامه‌ریزی از این منابع و جاذبه‌ها برای توسعه و پویایی بیشتر سیستم گردشگری شهر و منطقه کمک گرفت و ضمن ارائه تصویر زیبایی از گردشگری شهر و منطقه از کارکردهای مثبت اقتصادی، فرهنگی و... آن به نفع رفاه مردم بهره‌مند شد.

۲- حمل و نقل

حمل و نقل از جمله زیرساخت‌ها و عناصر سیستم گردشگری می‌باشد که نقش حائز اهمیتی در توسعه گردشگری شهرها و مناطق دارد.^۲

۱ - قاسمی خوزانی، ۱۳۸۵: ۷۴۵-۷۳۹.

۱-Law, ۲۰۰۲: ۱۹۳-۱۹۴.

حمل و نقل درون شهری

الف) ناوگان اتوبوسرانی

بر طبق آمار و اطلاعات موجود، حدود ۱۷۰۰ دستگاه اتوبوس در ۱۵۰ خط مشهد در زمینه حمل مسافر فعالیت می‌کنند که از این تعداد ۱۴۰۰ دستگاه آن منحصرأ در ۱۰۰ خط به گردشگران و مجاوران حرم رضوی خدمات می‌دهند.^۱

ب) ناوگان تاکسیرانی

بر طبق آمار و اطلاعات اخذ شده از تاکسیرانی مشهد، کل ناوگان تاکسیرانی شهر مشهد، تعداد ۷۱۳۹ تاکسی داشته که در خطوط مختلف شهر مشهد فعالیت می‌کنند؛ از این تعداد ۲۰۴ دستگاه در خطوط فرودگاه، ۱۶۹ دستگاه در خطوط راه آهن و ۳۵۰ دستگاه در خطوط پایانه و حدود ۶۴۱۶ دستگاه در خطوط مختلف دیگر مشغول به فعالیت می‌باشند.^۲ همچنین حدود ۶۰۰ دفتر تاکسی تلفنی در شهر مشهد فعالیت داشته که در مجموع با حدود ۱۲۰۰۰ دستگاه وسیله نقلیه، به گردشگران و مجاوران حضرت رضاعلیه (علیه السلام) خدمات ارائه می‌دهند.^۳

شایان ذکر است یکی از بغرنج‌ترین ناپایداری‌های شهر مشهد، به خصوص در ایام اوج گردشگری و زواری، ناپایداری سیستم حمل و نقل و ترافیک شدید می‌باشد، به طوری که در طول فصل تابستان و ایام خاص مذهبی و اعیاد مذهبی و باستانی تا حدود شعاع یک کیلومتری حرم مطهر، تردد وسایل شخصی ممنوع می‌شود.

۱ - سازمان اتوبوسرانی مشهد و حومه، ۱۳۸۷.

۲ - سازمان تاکسیرانی مشهد، ۱۳۸۷.

۳ - همان.

حمل و نقل برون شهری

سیستم حمل و نقل برون شهری مشهد را می توان به سه دسته تقسیم کرد:

الف) حمل و نقل هوایی

شهر مشهد به تمام نقاط کشور به صورت مستقیم یا غیرمستقیم دارای خطوط هوایی است؛ به صورت مستقیم از مشهد به ۱۱ نقطه کشور (تهران، تبریز، چابهار، ساری، اصفهان، اهواز، یزد، شیراز، کرمان، بوشهر و بندرعباس) و به صورت غیرمستقیم (اغلب از تهران) به سایر فرودگاه های کشور پرواز صورت می گیرد.^۱

ب) حمل و نقل ریلی

راه آهن مشهد بزرگ ترین راه آهن شرق کشور است که از نظر اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و سیاسی از اهمیت خاصی برخوردار است. در شرایط عادی، روزانه دارای دوازده قطار ورودی و دوازده قطار خروجی است که به طور میانگین شش هزار نفر جا به جا می شوند. البته، در ایام نوروز و تابستان به ۲۶ هزار نفر افزایش می یابد.

راه آهن مشهد (محور خراسان) در سال ۱۳۸۷ بیش از پنج میلیون نفر، یعنی حدود ۴۲ درصد از مسافران ریلی کشور را جا به جا کرده است.

ج) حمل و نقل زمینی

حمل و نقل زمینی بیشترین نسبت (حدود ۶۷ درصد) را در میان سایر ناوگان های حمل و نقل شهر مشهد برعهده داشته است. بالا بودن تقاضای سفر از طریق حمل و نقل زمینی در میان گردشگران مذهبی - فرهنگی شهر مشهد، متأثر از ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی گردشگران (درآمد پایین، دسته جمعی

۱ - اداره کل فرودگاه های استان خراسان رضوی، ۱۳۸۷.

مسافرت کردن زائران و...) بوده است.

۳- آژانس‌های خدمات مسافرتی و گردشگری

دفاتر خدمات مسافرتی و گردشگری (آژانس‌های مسافرتی)، سیستم توزیع محصولات و خدمات گردشگری را به صورت غیرمستقیم عهده‌دار هستند.^۱ آژانس‌های خدمات مسافرتی که نقش یک خرده‌فروش را در فعالیت‌های گردشگری به عهده دارند، در زنجیره توزیع و فروش، اقداماتی را همچون تهیه بلیت، رزرو اتاق، غذا، بیمه، روادید، اسناد و مدارک، واکسیناسیون، آگاهی دادن از آداب و رسوم، نکات فنی جاذبه‌ها، و در نهایت برنامه‌ریزی برای مسافرتی مطلوب، سالم، امن و خوشایند انجام می‌دهند. براساس آمار و اطلاعات اخذ شده از اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان رضوی، تعداد ۱۷۶ دفتر خدمات مسافرتی در شهر مشهد تا پایان سال ۱۳۸۷ فعالیت داشته است که از این تعداد بیشترین نسبت آن‌ها (۳۰ درصد)، فقط دارای مجوز تورگردانی (بند ب) زیر نظر سازمان میراث فرهنگی بوده و بقیه با نسبت کمتر، دارای مجوزهای مختلف از سازمان‌های گوناگون بوده‌اند؛ به طوری که بخشی زیر نظر سازمان هواپیمایی کشور، فروش بلیت هواپیما (بند الف)، بخشی دیگر نیز زیر نظر سازمان حج و امور خیریه (بند پ)، برگزارکنندگان سفرهای زیارتی (به مکه، کربلا، سوریه و...) بخش دیگر زیر نظر شرکت رجاء (بند ر) (فروش بلیت قطار) فعالیت داشته‌اند. بنابراین تعدد مراکز مدیریتی، ضمن موازی‌کاری، سبب سرگردانی و به هدررفتن سرمایه و نیروی انسانی و... در این زمینه شده است.^۲

۱ - گی، چاک وای، جهانگردی در چشم‌انداز جامع، ترجمه علی یارسانیان و سید محمد اعرابی، ص ۱۲۶.

۲ - اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان رضوی / سازمان حج و

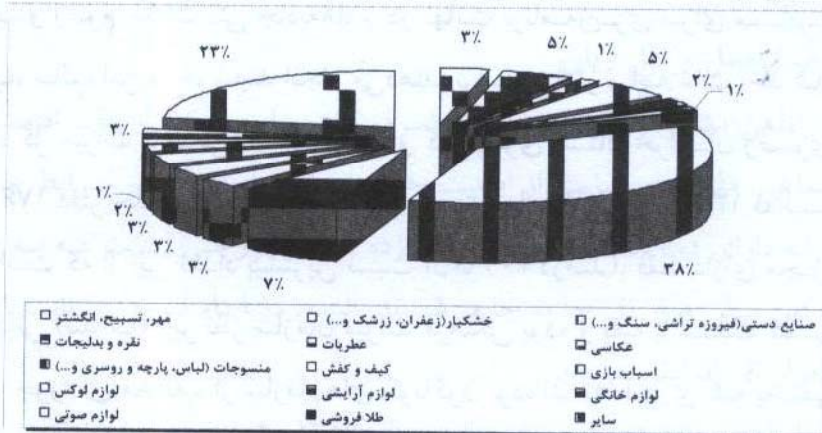
۳۸۴ □ زیارت و خدمتی صادقانه

۴- سایر خدمات گردشگری

براساس آمار و اطلاعات اخذ شده، پنجاه اتحادیه صنفی - توزیعی در زمینه‌های مختلف و از جمله هتل آپارتمانداران، هتلداران، حمل و نقل کالا، آژانس‌های خدمات گردشگری و تاکسی تلفنی در مجموع، حدود ۳۳۰۰۰ واحد تا پایان سال ۱۳۸۸ در شهر مشهد، فعالیت داشته است.^۱

همچنین ۶۲ اتحادیه تولیدی و ساخت، در زمینه‌های مختلف تا پایان سال مذکور در شهر مشهد فعالیت داشته‌اند.^۲

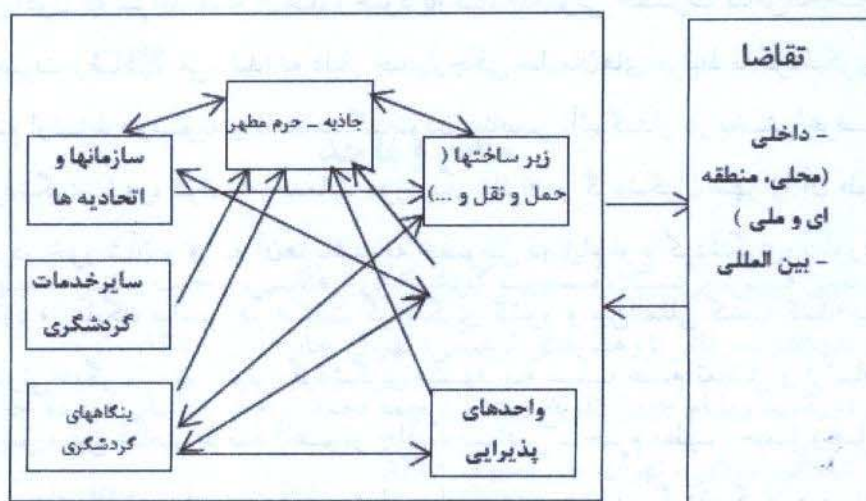
نمودار نسبت اصناف در بخش‌های تجاری گردشگری شهر مشهد - ۱۳۸۸

جدول سایر خدمات (فرهنگی، آموزشی، ارتباطی، بهداشتی - درمانی) شهر مشهد - ۱۳۸۷

امکانات و خدمات ارتباطی				امکانات و خدمات فرهنگی										امکانات و خدمات	تعداد	
امکان	تعداد	تعداد	تعداد	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما			سینما
سینما	۶۴۴	۱۳۹	۶۰۹۴	۳۰	۵۳۰۲	۱۴	۶	۱	۵	۱۰۷	۹	۷۳	۱۴	۱۹		
امکانات و خدمات آموزشی				امکانات و خدمات بهداشتی - درمانی										امکانات و خدمات	تعداد	
امکان	تعداد	تعداد	تعداد	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما	سینما			سینما
سینما	۴	۲	۲۷	۱۴	۱	۳	۳۸۸	۵۶	۸۹	۱۳۶	۱۸۲	۱۰۵	۳۸	۳۱		

سیستم کنونی گردشگری شهر مشهد

نتیجه گیری

زیارت و گردشگری دارای تشابهات و تمایزاتی در ساختار و کارکردهای خود هستند؛ به هر حال زیارت و گردشگری مذهبی عامل مهم جغرافیای انسانی در تعیین تمرکز گردشگری است، هر چند که عده‌ای از صاحب نظران، انگیزه مذهبی را در مقایسه با سایر اهداف و انگیزه‌های گردشگری به دلیل ویژگی‌ها و مشخصات آن، غیرگردشگری می‌دانند؛ با این وجود، امروزه گردشگری مذهبی، به دلیل ابعاد، ساختار و کارکردش، در متن گردشگری جهانی جای گرفته است.

شهر مشهد تا قبل از انقلاب اسلامی با توجه به بنیادی‌ترین جاذبه‌اش (حرم مطهر)، زیارتی و گردشگری - مذهبی بوده؛ اما پس از آن به دنبال تحولات فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، کارکرد گردشگری شهر نیز از شکل زیارتی (تک‌انگیزه‌ای) به گردشگری مذهبی - فرهنگی و سایر گردشگری‌ها (طبیعی - تفریحی) سوق پیدا کرده است.

در واقع روند گردشگری شهر به گونه‌ای است که به‌رغم وجود جاذبه‌های گوناگون که سرآمد همه آن‌ها، وجود بارگاه ملکوتی حضرت ثامن الحجج، حضرت رضا علیه السلام می‌باشد؛ به دلیل چندپارچگی سازمان‌های مرتبط با گردشگری، عدم ارتباط دوسویه و ناهماهنگ بودن عناصر تأثیرگذار در بخش عرضه گردشگری شهر، نتوانسته خدمات مورد نیاز زائران و گردشگران شهر را آن‌طور که در خور شأن و مرتبه آن‌ها باشد، به خصوص در ایام اوج گردشگری، برآورده سازد و جایگاه مناسبی در صنعت گردشگری کشور و بین‌المللی کسب کند؛ به عبارتی دیگر سیستم کنونی گردشگری مشهد به سبب عدم تعامل و ارتباط دوسویه بین عناصر عرضه (اعم از جاذبه بنیادین - حرم مطهر، حمل و نقل، واحدهای اقامتی، پذیرایی، آژانس‌ها، سازمان‌های متولی گردشگری و سایر خدمات گردشگری) با تقاضا (محلی، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی) نتوانسته خدمات مورد نیاز زائران و گردشگران مذهبی را فراهم و رضایتمندی آن‌ها را جلب کند.

بنابراین، پیشنهاد می‌گردد برای پویایی هرچه بیشتر سیستم گردشگری شهر مشهد در عرصه بین‌المللی، سیستم گردشگری شهر باید در قالب و طرحی نو با مدیریت یک‌پارچه گردشگری ایجاد شود و بستر تعاملات، مشارکت و همکاری همه سازمان‌ها و عناصر و مراکز اثرگذار بر سیستم گردشگری شهر در چارچوبی سازمان‌یافته فراهم آید تا اهداف کلانی؛ همچون توسعه پایدار گردشگری، ارائه خدمات و برآورده ساختن نیازهای زائران و گردشگران مذهبی مشهدالرضا آن‌طور که شایسته شأن و منزلت زوار امام رضا علیه السلام است، تحقق یابد.

منابع و مأخذ

۱. بونی فیس، پرسیلا، مدیریت گردشگری فرهنگی، ترجمه دکتر محمود عبداللهزاده، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۲. دورانت، ویلیام جیمز، تاریخ تمدن، ترجمه احمد آرام و ع. پاشایی، یازده جلد، انقلاب اسلامی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۰.
۳. رضایی، عبدالعظیم، تاریخ ادیان جهان، ۳ جلد، تهران، بی‌تا.
۴. سازمان جهانی جهانگردی، برنامه ریزی ملی و منطقه‌ای جهانگردی، ترجمه دکتر محمود عبداللهزاده، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، ۱۳۷۹.
۵. قاسمی خوزانی، محمد، امکان‌سنجی توسعه گردشگری در استان خراسان رضوی، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان رضوی، ۱۳۸۵.
۶. کریستین سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، دنیای کتاب، تهران، چاپ ششم، ۱۳۶۹.
۷. گی، چاک وای، جهانگردی در چشم‌انداز جامع، ترجمه علی پارسائیان و سید محمد اعرابی، انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۲.
۸. ماله، آلبروژول ایزاک، تاریخ ملل شرق و یونان، ترجمه عبدالحسین هژیر، دنیای کتاب، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۶.
۹. مولوی، عبدالحمید، آستان قدس رضوی، «دانشنامه ایران و اسلام»، دفتر ۱، ۱۳۵۶.

سایتهای و منابع لاتین

- 1- Ajit, kiran, shinde, Quest for Good Governance: Contribution and Potential of Religious Insitutions as Stakeholders, 2004.
<http://www.buseco.monash.edu.au/units/governanc/kshinde-wshop.pdf>.
- 2- ICEP, TurismoReligious, Turismo-Mercados Emissores, n. 12,1997.
- 3- Gartner, William, Tourism Development, Princioles, Processes and Politics, von Nostrand Reinhold, 1996.
- 4- Law, Christopher M. Urban Tourism, Continuum, 2002.
- 5- Santos, Maria da Grace Mouga paces, Fatima: Religious Tourism in a Sanctuary-city, 2004.
- 6- [//www.en.wikipedia.org/](http://www.en.wikipedia.org/).
- 7- [//www.sci.org/](http://www.sci.org/).